

TELEKI JANKÓ ÉS KÖNYVTÁRA

Teleki Mihály kővári főkapitányt, Apafi fejedelem mindenható tanácsosát, a fejedelemasszony unokatestvérét, nemcsak az államügyekben adott tanácsaiban vezette józan megfontoltság, hanem tervszerűségét családjával szemben tanúsított magatartásában, gyermekei nevelésében is mindenkor megtaláljuk.

Fiaival kapcsolatos terveiben leányai nevelésétől egészen eltérő szempontokat különböztethetünk meg. Legidősebb fiát: Jankót is már kicsi korában eljegyezte a komoly életnek. A három esztendősnél alig idősebb gyermek 1667. január 10-én Sorostélyről íratott levelében magát „Teleki Kátóna János”-nak nevezi és nem csupán játékos kedvből, de annak is tartotta. Komolyan vett feladatképpen arról számol be apjának: „Itthon, Uram, én valóban jól vigyázok, az lovakra nagy gondom vagyok; mostan az lovak mind jól vannak. . . . Az ebek is jól vannak.”¹ A gyermek rendszeres taníttatását valószínűleg odahaza kezdte meg. Otthon oktatták a vallás-tan elemein kívül az írásra, olvasásra és valamelyes számolásra, tehát a triviális iskola alsó osztályának tantárgyaira. Erre vall Teleki sógorának, Bánfi Dénesnek 1671. február 17-én Bonczidáról keltezett levele. Ebben tudatta Telekit, hogy küldi a gyermeknek a könyvet. „Szerencsésen tanuljon Jankó uram belőle.” Ez a könyv hihetőleg az idősebbecske Bánfi Gyurkóé volt, most azonban már nem lévén reá szüksége, ezért juttathatta el unokatestvérehez. Egy héttel későbben Barláról küldött levelében izente Bánfi: „Gyurkó most nem irhatott az öccsének, mert nem oly promptus, mint Jankó. Szemben jutván, rámára kell őket húzni. Valóban pirulva olvassa György uram is az linea nélkül való írását Jankónak.”² E sorok különben azt is bizonyítják, hogy Jankónak már több év óta kellett gyakorolnia az írás mesterségét.

Teleki fiában igyekezett pótolni azt, amit neki az általános iskolai ismereteken kívül nem volt lehetősége olyan mértékben elsajátítania, mint amennyire kívánatos lett volna s maga is óhajtott volna: sorsa állítólag a fehérvári iskolából egyenesen Rákóczi fejedelem udvarába nemesi szolgálatra szolgáltatta.³ Képzettségének hiányosságát önmaga is bizonyítja 1669. május 26-án Eperjesen keltezett levelében, írván, „Mivel az itt való doctor

¹ Teleki Mihály levelezése. Szerkesztette: Gergely Sámuel. IV, 2.

² I. h. V, 469., 471.

³ Teleki Géza: Teleki Mihály anyja. Századok 1904: 503.

írása deákul lévén, jól nem értem, ő vele (ti. Görgei Pál nagykaposi református pappal) olvastatom meg⁴. Éppen ezért Teleki Jankó nyilvános oktatását is már jó korán, valószínűleg a kollégium alsó tagozatának elejétől kezdve kezdette meg. Először a kolozsvári kollégiumba járatta. Erre utal a Teleki udvarában vezetett „diarium” bejegyzése.⁵ 1675. október 18-án „Jőött ki Colosuarról az Urfi, Banfi Georgy ur[am] eő Na(gysá)gaul és Pataki Ur(am)ekka(l),” vagyis a professzorokkal s netalán Berekszászi Mihálllyal, a „Classis Syntactica” praeceptorával,⁶ aki ekkor taníthatta Jankó „Úrfi”-t. Ezt különben még az a körülmény is sejteti, hogy Jankó ekkor 12 esztendős volt, rendszeres oktatását tehát mintegy 6 esztendővel megelőzőleg már meg kellett kezdenie, s minthogy Bánfi Dénes, aki ekkor Kolozs megye főispánja és a kolozsvári vár főkapitánya volt, fiát Kolozsvárt taníttatta, mi sem természetesebb, hogy az unokaöcs is a volt udvari pap: Pataki professzor felügyelete alá adatott. Nem sokkal ezután azonban iskolát cseréltettek vele: 1675. november 28-án „Adták az Enyedi Collegiumb[an] tanulni az Urfi eő k(e)g(y)lmet. Praeceptora itt Eolyvesi Balas ur[am]”. Ez az osztálytanító Pápai Páriz Ferencnek Enyeden 1664-ben tanulótársa volt a poëtika osztályban,⁷ tehát 1649-ben születhetett, s ilyenképpen Teleki Jankó mellett tanítóskodása idejében 26 esztendős lehetett.

Pontosan ebből az időből maradt reánk Cicerónak 1571-ben Leydában kiadott „De officiis” című munkája. E példány második lapjára írt bejegyzés szerint: „Spectabili ac Generoso Adolescentulo Johanni Teleki, discipulo suo gratissimo offert Basilius Ölvesi mpr. M. DC. LXXV. pridie Cal. Decembr.”⁸ Tehát ez az ajándékba kapott könyv is bizonyítja, hogy Jankó ekkor a kollégiumi klasszisok valamelyik utolsó évfolyamába járhatott. Megállapítanom ugyan nem sikerült, de valószínűleg a Poëtica osztály tantárgyai közé tartozott Cicero megnevezett munkájának taglalása.⁹ Csak ez az egyetlen mű, amelyet a tizenhárom-tizennégy éves Teleki Jankó ekkori könyvtárcskájából ismerünk, bizonyos azonban, hogy többi tankönyvét s közöttük különösen a latin auctorokat továbbra is megőrizte. Adatsorunk hiányosságát pótlandó, ide iktatom a Jankóval egykorú iskolatársa könyvtárcskájának 1674. évbéli jegyzékét.

Ugyanis az 1671. évi marosvásárhelyi zsinaton hirtelen halállal elhunyt váradi Csengeri István enyedi pap és esperes árváinak sorsát Teleki Mihály pártfogása fogta fel. A róluk történt gondoskodás a diarium nem egy bejegyzésében feltalálható. 1674. január 20-án a következőkben sorolták fel a Kolozsvárt tanuló Csengeri Istóknak könyveit: „Grammatica. — Cicero. — Görögh Testamentu[m]. — Dictionarium. — Gheőrcsős bot. — Psalteriu[m]. — Cathechismus. — Janua. — Terentius. — Lucidarius Poëticus. — Két iratlan könyv. — Ezeken kívül is van(nak) nagy őregh könyv-

⁴ Teleki M. levelezése. IV, 490.

⁵ Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály kővári főkapitány udvarában 1674—79. (Kéziratot kötet a SzNM kéziratárában volt. Cikkemben, ahol kútfőt nem nevezek meg, ott mindenütt ez a forrás értendő!)

⁶ H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. Kolozsvár, 1939. 9.

⁷ Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója 1649—1691. ItK 1892: 388.

⁸ A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában volt A. 218. sz. könyvtári jelzéssel.

⁹ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II, 15.

v(ek) nállok, kik[ne]k neuket nem tudták.” Cicerónak ez a közelebről meg nem nevezett műve azonos lehet a tíz esztendő Bethlen Miklós tankönyvei között felsorolt Marci Tullii Ciceronis Epistolae Familiares. Octavo. c. kötettel,¹⁰ ámde az sem lehetetlen, hogy a Teleki Jankó könyvei közé tartozott *De officiis*-sel egyezik. A Gheórcsós bot Pósházi Jánosnak 1668-ban Sárospatakon névtelenül megjelent Sámbar Mátyással vitázó könyve.¹¹ Az egyszerűen csak Terentius névvel megjelölt munka bizonyosan azonos a Bethlen Miklós könyvei között talált Terentius Christianus in quarto mediocri címmel megjelölt művel.¹² Ezen kívül a körülbelül három esztendővel ifjabb öccse, Efraim könyvei ekkor *Rudimenta. — Grammatica. — Colloquium.* A név szerint felsoroltak — az egyetlen „Górcsós bot” kivételével — mind tankönyvek és segédkönyvek, s ezért Teleki Jankó tulajdonában is meg kellett lenniök. A diárium 1676. november 18-án ismét a Csengeri fiúk könyveire vonatkozólag tartalmaz adatot, vagyis „Attak az Csengeriek[ne]k negy könyveket, edgyik Vendelini Friderici opus, másik Medulla Amesii. 3-dik Nicol. Grevincovii Guill. Amesii opera. 4-dik Antinodalis Amesii.”

A német Vendelinus Márkus Frigyes és az angol puritánus Amesius Vilmos teológiai munkái hazai iskoláink felső évfolyamaiban a coccejusi felfogást valló tanároknak kedvelt tankönyvei voltak.¹³ E könyvek bizonyosan apjuk könyvtárának kötetei közül valók, hiszen Csengeri K. István egyike volt a legjelesebb magyar cartesianus és coccejanus elveket valló tudósoknak,¹⁴ tehát az lett volna csodálatos, ha e művek nem foglaltak volna helyet az ő hagyatékában. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Csengeri Istók 1676-ig a középiskola osztályait még nem járhatta végig, tehát e könyvek számára éppen olyan magánszorgalmi olvasmányok lehettek, mint Teleki Jankónak a következő évben kapott s alább részletezett kötetek. Olvasmányaik közötti különbséget az a helyzet magyarázza meg, hogy amíg Istókot néhai kiváló apja utáni hivatása és vagyoni körülményei az egyházi szolgálat felé irányították, addig Jankót apja világi, sőt bizonyosan államférfiúi pályára szánta. Olvasnivalóikat tehát kitzított életcéljukra való előkészület szerint szabályozta maga a gondos édesapa, illetőleg a lelkiismeretes gyám: Teleki Mihály. Az előjelekből az sejthető, hogy Bánfi Gyurkóval kapcsolatosan ilyen tervszerű irányítás nem történt.

Maga Teleki a távolból is mindég a legnagyobb figyelemmel kísérte iskolába járó fia előhaladását. Fehérvárra, a fejedelmi udvarba történő utazgatásai alkalmával mindenkor ellátogatott Enyedre is, de emellett Jankót levélben is többször felkereste: 1676. január 30-án „Vitt(ek) az Urfi[na]k, Praeceptor[n]ak és Ver György Ur[na]k szolo l(evele)t.” Közél ebben az idő tájban írja Naláczy István fejedelmi tanácsos 1676, április 10-én Fogarasról Telekinek: „Vagyon három hete, feleségem Enyeden lakik (iskolába járó beteg fiunk) Gyuricza mellett. . . . Teleki János uram

¹⁰ Lásd az Adattár II. kötetében: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanulóéveiből c. cikket.

¹¹ RMK I, 1073.

¹² Lásd a 10. sz. jegyzetet.

¹³ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart.* I, 301.; II, 1455.; V, 1855. (Szerk.: Gunkel K. u. Zscharnack L. 2. kiad. 1927—1932.)

¹⁴ Szabó Géza: *A magyar református orthodoxia.* Bp., 1943. 100.

igen emberségesen viselte magát a feleségemhez. Az Isten nevelje. Emberséges embernek emberséges fia.” Teleki valóban az iskola követelményein felül is törődött gyermeke nevelésével, de féltve gondoskodott a zivataros idők közti biztonságáról is, akkor is, amikor ő maga nem hagyhatta el kővári őrhelyét. Ezért találjuk 1676. június 1-én az Enyed melletti Szentkirályon lakott Bánfi Zsigmondhoz intézett levelében aggódó kérését azért, ha a német a Szilágyságba be találna törni, „tudom az országban nagy láрма leszen, futás, . . . tudom Kegyelmed is Szent Királyrúl elmozdulna olyan időben. Kegyelmedet azért kérem bizodalmoson, az én fiamat, gyermeke-met magától el ne hadgya, hanem legyen Kegyelmeddel. . . . Az fiamat olyankor hogy Enyeden lenne, igen bännám. Kegyelmedre, az sógorasz-szonyra úgy bízom, mint a magam lelkére, szívére.”^{14a}

Teleki — úgy látszik — fiát saját életpályája folytatójául a közéletre szánta. Erre az elhatározásra jól reá világítanak azok a könyvek, amelyeket tizennégy esztendő fia kezébe adott. Címüket olvasva, mondhatjuk, hogy belőlük az apának korát meghaladó gondolkozása világlik ki. Nem elégedve meg az iskolától előírt járószalaggal, Jankónak elsősorban is nem klasszikus olvasmányokat vagy vallásos elmélkedéseket, hanem földrajzi, világtörténeti, s ami a legfontosabb, hazai történelmi tárgyú könyveket ajándékozott. 1677. augusztus 29-én Jankó azt jegyezte fel, hogy „Adta Atyam Ur[am] kezemb[en] ezeket az könyveket, úgy mint Historiam Buxornij, Orbem politicum Georg(gii) Hornij, Origines et occasus rer[um] . . . Tran(silva)-nor[um] Laurentij Toppeltini.”¹⁵

Nagyon valószínű, hogy a serdülő ifjú igyekezett is beváltani apja reménységét, különben Teleki nem írt volna fiáról mindég nagy szeretettel és reménykedéssel.

1678. szeptember 23-án „Volt az Urfiak[na]k és az Scholab[an] tanulo Gyermekek[ne]k Examenek”. Feltételezem, hogy Jankó ekkor tette le a középiskola utolsó osztályából: a Classis Rhetoricából a vizsgát. Ezen, mint fia életének jelentőségteljes eseményén, maga Teleki is jelen volt. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy ez a bejegyzés maga is belekerült a diáriumba. Most tehát a megfelelő előkészületek megtétele után Jankó a kollégium felső évfolyamaiba lépett s a bölcsészet hallgatója lett. Ilyeténképpen közvetlen tanítványává lett az eddig csak felügyeletet gyakorolt professzoroknak, mindjárt pedig ebben az esztendőben tanárrá választott Kolozsvári Istvánnak, aki különben éppen Teleki Mihály alumnusaként járta meg Angliát és Hollandiát, ahonnan azután Descartes tanainak követőjeként tért vissza hazájába.¹⁶

Fia sikeres előmenetelét látva, Teleki jutalmazni akarta gyermekét. Nagyon hihető, hogy Faigel Péternek, a felső-magyarországi bujdosók Lengyelországba küldött követének 1679. április 27-én Varsóból keltezett levele Telekinek olyan bőkezű megbízására vet világot, amellyel Jankó könyv-

^{14/a} Teleki levelezése. VII, 203; 247.

¹⁵ A diáriumba beírt címek között hiányzónak jelölt szó olvasása bizonytalan, bárha így is megállapítható, hogy Töppelt Lőrinc munkájának címe eltér az eddig ismert közléstől, ámbátor az sem lehetetlen, hogy Teleki Jankó pontatlanul jegyezte le az 1667. évi leydai kiadás címét.

¹⁶ Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 155—56. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 50.

tárát szándékozta gazdagítani. „Danczkára való menetelemmel Kgdnek Uram, az mennyiben lehetett, használtam, az vásárlásokat alkalmasint megvettem, sok szép könyvet vettem, de atlaszt nem találtam, Amsterdamban vagyon novissima editio, olyan, az mely még Danczkán sem volt, elhittem, ott helyben olcsóbban vehetne az ember, de az danczkai bibliopokok száz aranynál alább nem akarják meghozatni. Globusokat sem találtam még eddig.”¹⁷

Pontosan két hónappal ezután, 1679. június 27-én Teleki Uzdiszentpéterről tudósítja Absolon Dániel lengyelországi követet, hogy „Faigel Péter uram megérkezett”. Egyúttal azonban „kigyelmedet kérem, engem szerezzen reá egy Tuanus historicusra, . . . és egy francia ezüstös kalamáris ládácskát” hozzon.¹⁸

E két levél tartalmát összevetve a diárium adataival, közöttük 1679. június 30-án minden külön megjegyzés nélkül felsorolt könyvcímekkel találkozunk. Abból a körülményből, hogy e bejegyzés Faigel megérkezése utáni harmadik napon történt s hogy az Absolonnak írt levélben egy olyan könyvről tesz említést, amely a diárium feljegyzései között is előfordul, könnyen azonosíthatjuk az alább felsorolandó műveket a danczkai vásárlással.

„Poli Criteria Sacra in omnibus voluminibus in folio.

Historia Thuani in suis voluminibus.

S. Augustini opera omnia in folio.

Politia Ecclesiastica Voltij in tribus voluminibus. [*helyesen: Voetii*]

Horhnbechii Practica Theologia in tribus voluminibus.

Therapeutica Sacra.

Anatome Concilij Tridentini Hejdegeri.

Ejusdem Historia Patriarcharum.

Burmanni Synopsis Theologiae in duobus voluminibus.

Salvianus de Providentia et Gubernatione DEI.

Interesse et Trutina Statuu[m] Europae in 12 At.”

Ismétlem: az a körülmény, hogy Tuanus (Thuanus) Historiáját Absolon útján másodpéldányban is megszerezni szándékozta, megerősíti azt a feltevést, hogy a Faigellel hozatott könyv valóban Jankó tulajdonát képezte, tartalma miatt azonban hihetőleg a saját könyvtárába is besorozni, avagy netalán az enyedi kollégiumot vele megajándékozni szándékozott. E szándék Telekinek nem mindennapi szellemi színvonalára és gondolatvilágára vethetne valamelyes világot. Ugyanis Thou (latinosan Thuanus) Jakab Ágoston francia államférfi (* 1553. † 1617.) korának világtörténetét „Historia sui temporis” című nagyszabású munkájában örökítette meg. Az első négy kötet 1604–08. években jelent meg Párizsban. Könyvében a francia vallásháborúk történetét akkora tárgyilagossággal írta le, hogy emiatt a hugenot-ták felé való részrehajlással vádolták meg. Ekkor a maga igazolására dolgozta ki „Thuani commentarius de vita sua Libri IV.” című Orléansban 1620-ban megjelent művét.¹⁹ Ennek tudatában most már kapcsoljuk vele össze azt a körülményt, hogy a Danczkában vásárolt könyvek többi darabja

¹⁷ Teleki levelezése. VIII, 434.

¹⁸ I. h. VIII, 449.

¹⁹ Révai Nagy Lexikona. XVIII, 349, továbbá Der grosse Brockhaus (1934.) XVIII, 647; továbbá a Világirodalmi Lexikon (Szerk.: Dézsi Lajos.) III, 1645.

is korának lehető legválogatottabb értéke, íróik még ma is egyetememes nagyságok, jellemzésül pedig hangsúlyozzuk azt is, hogy amiként Teleki Erdély tudományosan képzett férfiúi közül a korán elköltözött Kovásznai Péter püspökkel és idősebb Csengeri Istvánnal, valamint Pataki Istvánnal, Bánfi Dénes egykori alumnusával, majd udvari papjával volt közelebbi, mintegy baráti jóviszonyban,²⁰ rajtuk kívül Dézsi Márton, Csernátoni Pál, Horti István is nemegyszer megfordult udvarában, azonképpen a fia számára beszerzett munkák nagyobb része is annak a cartesiusi—coccejusi szellemi irányzatnak volt a terméke, amelynek e korabeli hazai képviselői éppen Csengeri, Csernátoni és Dézsi enyedi, valamint Pataki kolozsvári professzor voltak. Talán éppen ebben lelhetjük magyarázatát annak a látszólag indokolatlan ténynek is, hogy Jankó néhány esztendei kolozsvári tanulás után miért cserélte fel a kolozsvári kollégiumot az enyedivel?

A diáriumban felsorolt szerzők közül Pole (Polus) Regináld (* 1500. † 1558.) a mérsékelt egyházi felfogású canterburyi érsek; a már említett Thuanus mellett Szent Ágoston ismert, mint a legkiválóbb egyházi atya és bölcselő; Hoornbeck János (* 1617. † 1666.) utrechti és leydai, Heidegger János Henrik (* 1633. † 1698.) heidelbergi és zürichi, Burmann Ferenc (* 1628. † 1679.) utrechti professzor, jelentőségteljes teológiai tudós; e három utóbbi közül az első inkább maradi felfogású, a két utóbbi azonban Coccejus követője. Végezetül Salvianus (* 400 körül, † 485.) a kora erkölcsi romlottságát ostorozó, művelődéstörténeti szempontból is érdemeset alkotó egyházi író munkája.²¹ Minde művek határozottan megjelölik az irányt, amelyben Jankó szellemi nevelése haladt. Számítsuk még hozzá, hogy e nagyértékű munkák beszerzése éppen nem teszi kétségessé a feltételezett rendeltetést, hiszen az e korbéli Erdély másik kiváló fia, Bethlen Miklós számára is nagyapja: Váradi Miklós egy földgömböt s egy égboltot vásárolt a hozzá tartozó Blaeu Vilmos-féle Institutio-val együtt.²² Tehát e bőkezűség nem egészen példanélküli a megmaradásért kemény küzdelmet folytató kis ország tehetősebb rétegeiben.

Az elmondottakhoz még az is hozzászámítandó, hogy a felsorolt könyvekből visszatükröződő szellem, valamint az enyedi s még korábban a kolozsvári professzorok beállítottsága Teleki Jankót a legkorszerűbb szellemenben szándékozott elindítani földi pályáján, bárha neki — sajnos — már alig jutott ideje a kapott kitűnő könyvekben lapozgatnia. Megérkezésük után pontosan két hónapra nagyon hirtelen és kegyetlen befejezés elé állította a végzet a fiúk sorsáért aggódó szülőket.

A diárium lapjait rová deák 1679. augusztus 31-én azt jegyezte könyvébe: „Tekintetes Urffi Teleki János Ur[am] másfél heti betegsége után sok keserves kinjai s fuházkodásai között kedves edes Szüleinek nagy Törsoők nemzetes Familiajanak s. Attyafiainak felejthetetlen örökös keserűségek felőle nagyot remelhető Sziuek[ne]k el olvadásával Szép Iffiu idejének kiuanatos Sengejéb[en] ma úgy mint 31 Aug(usti) 1679. estveli öt -s hat óra között lelkét Teremtője[ne]k szep tsendesen megh adá. Etc. Aetatis suae 16.

²⁰ Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest, 1852. 188.

²¹ Gunkel K. u. Zscharnack L. i. m. (lásd a 13. jegyzetszám alatt!), továbbá a 19. sz. jegyzetben hivatkozott művek.

²² EM. 1938: 291. és Adattár II. kötetében a Bethlen Miklósról írt cikkecskét.